

Oponentský posudek na habilitační práci PhDr. Zdeňky Nedomové, Ph.D.

Tendence k analytismu v současné ruštině (na materiálu jmenných slovních druhů)

Předložený habilitační spis je cenným příspěvkem k lingvistickému diskursu o dílčích posunech v typologické charakteristice současných slovanských jazyků, v daném případě konkrétně v současné ruštině v částečné komparaci se stavem v češtině. V posledních desetiletích se objevilo poměrně značné množství prací, v nichž autoři buďto prostě konstatují nebo argumentovaně dokazují zesilování tendencí k analytismu a narůst prvků aglutinativnosti v oblasti tvarosloví a slovo tvorby současných slovanských jazyků, přičemž mimojazykové, v širokém slova smyslu společenské příčiny těchto procesů jsou obecně spatřovány v globalizačním vlivu angličtiny v klíkových oblastech společenské komunikace (médiá, politika, ekonomika, věda, kultura).

I když sledované procesy (ať už je z hlediska jazykové typologie budeme hodnotit jakkoliv) probíhají v jednotlivých slovanských jazycích v různé míře a zasahují do tvorby a aktualizace analytických pojmenování v různých komunikačních sférách nestejnou měrou, jedná se prokazatelně o obecnou dlouhodobě působící tendenci, jejíž vliv na typologické systémově-strukturní vlastnosti slovanských jazyků může v historické perspektivě nadále sílit v té míře, do jaké se budou v mezinárodní komunikaci prosazovat obecné integrační a globalizační tendence.

Přínos publikace Z. Nedomové spatřuji zejména v jejím syntetizujícím pohledu na danou problematiku, který dosud nejen v české rusistické produkci chyběl. Autorka v práci zúročuje systematický dlouhodobý badatelský zájem o otázky dynamiky slovní zásoby a gramatiky současné ruštiny a prokazuje velmi dobrou orientaci v relevantní odborné literatuře související se zvoleným tématem, i když je zdrženlivá v kritickém hodnocení použitých pramenů a omezuje se v podstatě na zmapování celé širě často protichůdných názorů na některé dílčí problémy podstaty analytických pojmenování, používanou terminologii i metodologii zkoumání sledovaných jazykových jevů.

Sama autorka jako základní badatelskou metodu pro popis zkoumaného jazykového materiálu zvolila tradiční funkčně-strukturní přístup, v němž se očividně cítí a pohybuje nejjistěji. Soudě podle celkového výsledku se zdá, že tradiční strukturalistická metodologie skutečně poskytuje zatím nejúčinnější nástroje pro vytvoření poměrně přesného a přehledného obrazu o stavu sledovaného segmentu jazykové reality, sporadické pokusy autorky o sociolingvistickou, psycholingvistickou či lingvokulturologickou interpretaci zjištěných faktů však naznačují, že odvážnější využití některých dílčích metod, které do moderní lingvistiky vnesl důraz na interdisciplinární a pragmalingvistické aspekty výzkumu řečové komunikace, by možná přispělo k větší plastičnosti a úplnosti celkového obrazu zkoumané jazykové oblasti.

Předmětem zájmu autorky jsou tedy tedy sílící tendence k analytismu a aglutinativnosti v lexikálním a gramatickém systému současné ruštiny na pozadí obecných integračních procesů jazykové internacionalizace a globalizace, při nichž klíčovou roli jakýchsi „interkulturních můstků“, usnadňujících mezinárodní komunikaci, plní v jednotlivých národních jazycích především lexikální jednotky cizího původu. Zejména tyto jednotky

(tj. anglicismy, internacionalismy, exotismy a geneticky heterogenní hybridní pojmenování) tvoří podstatnou část dostatečně reprezentativního jazykového materiálu, na němž autorka demonstruje sledované projevy synchronní dynamiky současné ruštiny především v její slovtvorné a morfologické složce. Zcela přirozeně se pak zájem autorky soustřeďuje na jmenné slovní druhy (substantiva, adjektiva a číslovky), které jsou ze své podstaty nejmarkantnějšími strukturně-sémantickými indikátory sledovaných tendencí.

Práce je strukturována do čtyř hlavních částí. V úvodní kapitole *Tendence vývoje ruštiny* autorka správně zasazuje vlastní předmět svého badatelského zájmu do širšího rámce obecných „mimojazykových“ procesů, které od poloviny 80. let 20. století v důsledku všeobecně známých dalekosáhlých geopolitických změn ve střední, východní a jihovýchodní Evropě podstatným způsobem ovlivňují řečové, komunikační a v konečném důsledku jazykově systémové jevy ve všech slovanských jazycích. Jako hlavní katalyzátory synchronní dynamiky současné ruštiny tak autorka v souladu s obecně sdílenými názory správně uvádí procesy demokratizace, liberalizace, intelektualizace a internacionalizace. Patřičná pozornost je věnována také podílu vnějších a vnitřních faktorů na dílčích proměnách současné synchronní dynamiky, i když sám koncept tzv. vnitřních (jazykově systémových) faktorů jazykového vývoje je přes všeobecné rozšíření poněkud sporný: jestliže jakákoliv konkrétní kvalitativní či kvantitativní jazyková změna nemá zjevnou zevní příčinu, spočívající v měnících se podmínkách života jazykového společenství, pak příčina této změny zpravidla tkví nikoliv v samotném jazykovém systému, ale v analyticko-syntetické činnosti lidského mozku, tj. v myšlenkové činnosti člověka a s ní spojeném řečovém chování nositelů daného jazyka. Většina z uváděných jazykově systémových faktorů jazykové evoluce není tedy podmíněna samotným jazykem, ale lidským myšlením a od něho odvozeným řečovým chováním, díky kterému přirozené jazyky vznikají, fungují a vyvíjejí se. Nechceme-li tedy v těchto souvislostech označit používání termínů „vnější“ a „vnitřní“ příčiny jako nekorektní a neadekvátní, neměli bychom je vztahovat k jazyku jako nástroji komunikace, ale k člověku jako myslícímu a komunikujícímu subjektu. V takovém případě lze příčiny jazykové evoluce označovat jak jako vnější (ležící mimo člověka, v okolní realitě), tak jako vnitřní, tj. spojené s myšlenkovou činností člověka. Při takovémto chápání vnitřních faktorů by pak bylo přesnější hovořit o psychologických příčinách jazykové evoluce v duchu teorií Baudouina de Courtenay, který hledal příčiny vývoje jazyka v procesech vzájemné součinnosti jazyka a myšlení a v poznávací činnosti člověka.

Druhou kapitolu, věnovanou konceptu analytismu v jazyce obecně a projevům analytismu a aglutinace v ruském slovtvorném a deklinačním systému v rovině analýzy konkrétního jazykového materiálu považují za klíčovou z hlediska řešení podstatných teoretických a metodologických problémů spojených se zkoumanou problematikou. Autorka zde prokazuje dobrou obeznámenost se stavem řešení dané problematiky v současné především ruské odborné literatuře a vcelku přesvědčivě demonstruje názorovou pestrost, komplikovanost, a nedořešenost metodologických a terminologických otázek spojených především s expanzí kondenzačních slovtvorných modelů aglutinačního typu, v nichž se na vzniku nových pojmenování podílejí především cizojazyčné, ale i domácí či zdomácnělé analytické (neměnné) prepozitivní či pospozitivní formanty různého původu. O procesech formování, morfémového statusu a rozšiřování repertoáru analytických slovtvorných elementů se ve

slavistice vede dlouhodobá diskuse, kterou se autorka snaží tu s větší, tu s menší přehledností zachytit. Nepokouší se přitom předestřít diskutované problémy v úplnosti, nýbrž jen v míře nezbytně nutné k osvětlení základních teoretických východisek k vlastní deskripci a analýze shromážděného jazykového materiálu.

Domnívám se, že v tomto ohledu by pro autorku mohl být inspirativní neotřelý pohled na přestavbu lexikálního systému ruštiny V. Borisensko-Svinarské (Sovremennyye tendencii perestrojki leksičeskogo sostava russkogo literaturnogo jazyka. In Stankovič, B. (ed.): *Slavistika*, XIII. Beograd: Slavističko društvo Srbije, 2009, s. 82–88.), podle níž existují dva základní způsoby popisu slov: 1. slovo jako syntagma morfémů a 2. slovo jako paradigma slovoforem, což je spojeno se samotným typologickým charakterem jazyka. K syntagmatickým (v tradičním pojetí analytickým) typům jazyka patří např. jazyky germánské, slovanské jazyky jsou pak typickými jazyky paradigmatickými (tj. syntetickými). Dynamika slovníku současné ruštiny i ostatních slovanských jazyků se podle autorky projevuje především v tom, že jako nastupující produktivní slovotvorný model vystupuje právě slovo jako syntagma morfémů, který částečně vytěsňuje a částečně přetváří typologicky starší typ slova jako paradigmatu slovoforem: namísto pojmenování jako „chemické sloučeniny“ vznikají slova cestou mechanického spojování (aglutinace) jednotlivých autonomních fragmentů, nepodléhajících fúzím na morfémových švech. Právě absence idiomatičnosti v pojmenováních typu *радиопередача*, *киносценарий*, *электроприборы*, *фотоматериалы*, ale také *экс-президент*, *супер-кризис*, *ультра-правые*, *псевдооткрытие*, *лжеучение* umožnila M. V. Panovovi (1971) označit tyto nominace za slovní spojení a konstatovat, že se v ruštině konstituoval nový gramatický slovní druh – tzv. analytická adjektiva. Klíč k hodnocení tohoto typu syntagmatických nominací spočívá podle Borisensko-Svinarské právě v odpovědi na otázku, lze-li tyto novotvary v současné ruštině považovat za skutečná nová slova (jednoslovné lexikální jednotky), nebo jedná-li se o systémové (jazykové, perspektivní) či textové (řečové, individuální) kolokace. V dnes již nepřeborném množství literatury věnované těmto otázkám nacházíme nejrozličnější, často přímo protikladné názory a odpovědi na výše uvedenou otázku, z nichž ty nejrelevantnější autorka v této části práce uvádí.

I když většina badatelů sdílí názor, že uvedené slovotvorné tendence v posledních desetiletích sílí a prosazují se jako univerzální ve všech důležitých komunikačních sférách, stylech a žánrech mluveného i psaného jazyka, objevují se – byť zatím jako menšinové – také názory, které tuto univerzálnost zpochybňují. Nejvýraznějším oponentem z řad současných ruských lingvistů je V. N. Šapošnikov (*Russkaja reč 1990-ch. Sovremennaja Rossija v jazykovom otobraženii*, 1998), jehož postoj autorka stručně zmiňuje. Šapošnikov sice nezpochybňuje absolutní nárůst aglutinativních nominací s analytickými elementy, ale ukazuje na nestejnou měrnost a nejednoznačnost projevů analytizmu v současné ruštině. Nové procesy v ruštině podle jeho názoru nevykazují znaky zásadních typologických systémových změn. Autor polemizuje o tradičnosti či netradičnosti nejnovějších morfologických a slovotvorných modelů a tvrdí, že specifičnost současné epochy spočívá pouze v proměně okruhu odvozovacích základů (onomaziologických bází) a ve specifičnosti vznikajících pojmenování. Odklon od syntetizmu a flektivnosti není dle jeho mínění otázkou slovotvorby in abstracto, je to otázka realizace, stylu a žánru, otázka konkrétních oblastí užití slov, a je nutné si klást

otázky o řečových sférách a sociálním kontextu slovo tvorných procesů. Oblasti vzniku a užití nominací se sníženou flektivností se podle Šapošnikova ve skutečnosti nacházejí z větší části mimo oblast přirozené řečové komunikace: je to především mluvená i psaná reklama a s ní korespondující některé žánry současné žurnalistiky, které mají v první řadě nikoliv informativní, ale především apelativní a získávací funkci. Analytické slovo tvorné komponenty jsou podle jeho názoru spíše periferními a relativně nepočetnými jevy. Zkoumaná řečová fakta se týkají spíše vzájemného ovlivňování konkrétních kulturních jevů, a už méně ukazují na jejich příslušnost k základům vlastního jazykového systému.

Otázka do rozpravy: Jakou pozici k těmto názorům zaujímá ve světle vlastních badatelských výsledků autorka předkládané publikace?

Kritická připomínka: v monografické publikaci cele věnované dílčímu problému typologické charakteristiky konkrétního národního jazyka bych očekával zásadnější pojednání o jazykové typologii obecně. Ačkoliv se výše uvedené jevy obecně interpretují jako tendence k analytismu a aglutinativnosti, při bližším pohledu zde totiž z obecně metodologického hlediska vyvstávají některé zásadní otázky interpretace teoretických postulátů lingvistické typologie. Jde především o otázku, zda jsou pojmy analytismu a aglutinativnosti adekvátními a dostačujícími termíny pro korektní a vyčerpávající interpretaci konkrétních řečových jevů, jazykových faktů a inovačních tendencí, které lze pozorovat v současných slovanských jazycích, a zda na jejich základě lze vyslovovat soudy o skutečných typologických posunech v těchto jazycích. Jestliže na jedné straně mohou být uvedená pojmenování vzhledem k jejich rozčleněnosti na sémanticky autonomní komponenty a k jejich formálnímu (gramatickému) charakteru považována za projev tendence k analytickému způsobu nominace, jsou na druhé straně strukturně blízká kompozitům, a také se jako kompozita vyznačují významovou (pojmovou) celistvostí. Lze si tedy společně položit otázku, zda v případech podobného typu nejde naopak o pojmenování syntetizující, a zda tady nejsou současně projevem tendence protikladné, tedy tendence k syntetičnosti, přesněji polysyntetičnosti, tak, jak ji chápe V. Skalička (viz např. Popela, J.: *Skaličkova jazyková typologie*. B. Vykypěl & V. Boček (eds.). Brno: MU, 2006), tedy k takovému způsobu tvoření popisných (složených) pojmenování, v nichž se jednofunkční významové elementy (sémantémy) přirozeně váží (skládají) ve vyšší významové celky.

Otázky do rozpravy:

1. Pokud jde o problematiku analytismu u číslovek (s. 61-66): lze všechny projevy pádového synkretismu interpretovat jako tendence k analytismu? Jak analytické jevy souvisí s problematikou synkretismu v jazyce?
2. Není chápání tzv. prefixoidů v pojetí autorky v případě plnovýznamových slov angl. původu *biznes-*, *brend-*, *internet-*, *seks-* vstupujících do vícekomponentových pojmenování aglutinačního typu příliš široké?
3. Je otázka tzv. hybridních pojmenování považována v současné ruské a české lingvistice za svébytnou problematiku? Doznaly přístupy k této otázce v uvedených národních lingvistikách v minulých desetiletích nějakých změn?

4. Není zcela jasné, jaké lexikální jevy autorka zahrnuje do kategorie „kvazikompozita anglického původu“. Lze skutečně původní anglická autosémantika *sparring-*, *fast-* (s. 88-89) považovat v ruštině za nová produktivní analytická adjektiva vzniklá sekundární segmentací původních anglických kompozit a jejich následným formálně strukturním a sémantickým osamostatněním v ruském jazykovém prostředí?

Objemově nejobsáhlejší a obsahově, strukturně i metodologicky nejkonzistentnější jsou poslední dvě kapitoly, v nichž se autorka systematicky, zevrubně a z různých hledisek věnuje klasifikaci, popisu a podrobné tematické, genetické, strukturně-funkční a částečně i stylistické analýze nesklonných substantiv v současné ruštině, která mají ve vztahu k zkoumané problematice specifické postavení.

Význam kap. 3 *Nesklonná substantiva v ruštině* spatřuji zejména v materiálově patrně nejúplnějším popisu této kategorie podstatných jmen přinejmenším v české rusistické literatuře.

Kap. 4 *Nesklonná přejatá apelativa v ruštině* bezprostředně navazuje na kapitolu předchozí a tvoří k ní jakýsi materiálový pandán. Ačkoliv se v této kapitole opakuje řada údajů a materiálových dokladů z kapitoly předcházející, je tato část cenná zejména díky důslednému uplatňování komparativního rusko-českého pohledu na zkoumanou problematiku, který v jiných částech práce není vždy samozřejmostí.

Z metodologického hlediska lze habilitační práci Z. Nedomové hodnotit jako relativně konzistentní, dílčí i celkové závěry v zásadě odpovídají průběžně uváděným pečlivě zpracovaným statistickým údajům i analyzovanému jazykovému materiálu.

Text je pečlivě zpracován také po formálně jazykové stránce, přesto poněkud rušivě působí určité nadužívání zvýrazněných částí textů v plynulém textu a v kvantitativních výčtech používání obrátů ze sportovní terminologie typu „na prvním místě se umístila substantiva se zakončením na -o“, (...) druhé místo obsadila substantiva na -и“ apod.

V některých případech by si formulace problému zasluhovala větší přesnosti (viz např. s. 9: „Jmenované tendence jsou součástí *synchronního vývoje* současných slovanských jazyků...“ (přesněji *synchronní dynamiky*); s. 11: „S ohledem na tematiku monografie jsou popsány procesy demokratizace a liberalizace, intelektualizace a internacionalizace ruského *lexika*.“ (přesněji *jazyka/jazykové komunikace*); s. 13: „Tuto situaci dokresluje změny spisovného jazyka v podobě intezifikace *přejímek* cizojazyčného lexika.“ (přesněji *procesu přejímání*); s. 18: „K nejobecnějším tendencím patří ty z *pera* M. Dokulila...“ aj.).

Z celkového pohledu habilitační spis Zdeňky Nedomové splňuje základní požadavky kladené na habilitační práce v oboru Lingvistika konkrétních jazyků (slovanské jazyky) a doporučuji proto, aby byl přijat jako základ pro habilitační řízení, a aby autorce byla po uspokojivém zodpovězení uvedených dotazů a připomínek a celkově uspokojivém průběhu obhajoby udělena vědecko-pedagogická hodnost docentky.

V Brně dne 28. září 2015

doc. PhDr. Jiří Gazda, CSc.